

## Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Khabtagaeva, Bayarma (2009), *Mongolic Elements in Tuvan*, Turcologica 81, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

İsa Sari \*

Daha çok Güney Sibirya'nın iç bölgelerinde konuşulan ve *adağ/dağlıç* grubu Türk dilleri arasında değerlendirilen Tuvaca, Ana Türkçe söz içi /d/ ve söz sonu /g/ seslerini koruması gibi arkaik özellikleriyle Türk dilleri içerisinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Günümüzde yaklaşık 200 bin konuşuru bulunan Tuvacanın dört diyalektinden biri durumundaki Merkez (Töp) diyalekti, Sovyetler Birliği döneminde yazı dili hâline getirilmiştir.

Sahaca (Yakutça) ile birlikte Moğolcadan en çok etkilenen Türk dilleri arasında yer alan Tuvaca, Moğol dillerinden çok sayıda sözcükbirim ve biçimbirim unsuru kopyalamıştır. Szeged Üniversitesi okutmanlarından Bayarma Khabtagaeva'nın András Róna-Tas ve Árpád Berta danışmanlığında hazırladığı doktora tezinin basılmış şekli olan *Mongolic Elements in Tuvan* adlı eser, Tuvacadaki bu Moğolca unsurları ve etkileri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Toplam 341 sayfadan oluşan eserin giriş bölümünde, Altay dillerinin akrabalığı sorununun henüz çözülmediğini belirten Khabtagaeva, bu sorunun çözümü için öncelikli olarak, söz konusu dillerdeki alıntı sözcüklerin incelenmesi ve ayrıştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ardından, Altay dillerinde görülen ses bilgisel ve biçim bilgisel benzerliklerin pek çoğunun yoğun dil ilişkileri sonucunda ortaya çıkmış olduğunu aktarmakta, kendisinin de tarihî-karşılaştırmalı metodu kullanarak, Tuvacadaki Moğolca unsurları belirlemeye çalıştığını ifade etmektedir. Yine bu bölümde, genel olarak, Moğolcadan kopyalanan sözcüklerin Tuvacada ya orijinal şekillerini koruduğunu ya da Tuvacanın kurallarına göre şekillendiğini belirtmekte; çalışmasının bir amacının da, bu uyum kurallarını saptayarak, Türkolojinin ve Tuvacanın birtakım problemlerinin çözümüne katkı sağlamak olduğunu bildirmektedir. Bu hususta, Tuvacadaki dağınık \*y- > s- değişimini örnek vererek, bu değişimin Tuvacanın ses değişim yasalarına göre \*y- > s- olması gerektiğinden ve bu sapmanın olası nedenlerinden bahsetmektedir.

\* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara / Türkiye  
isasari@hacettepe.edu.tr

Yazar, Tenişev'in 1968 yılında yayımladığı Tuvaca-Rusça Sözlük'ü esas kaynak olarak değerlendirmekte ve bu sözlüğün Tuvacanın temel söz varlığını ortaya koyan en kapsamlı eser olduğunu vurgulamaktadır. İncelemesini yaptığı Moğol dillerinden Tuvacaya kopyalanan sözcüklerin ağızlardaki biçimlerine yer vermeyen yazar, bu sözcüklerin Moğolca rekonstrüksiyonunu da tasarlamakta, sunduğu Moğolca verilerin ardından ise, söz konusu Moğolca sözcüklerin kökenlerine dair açıklamalarda bulunarak, biçim bilgisel yapıları üzerine görüşlerini sıralamaktadır.

Moğol dillerinden Tuvacaya geçmiş sözcüklerin esas kökenlerinin Moğolca, Türkçe, Farsça, Çince, Tibetçe, Mançuca, Rusça ya da Sanskritçede aranabileceğini belirten yazar, Eski Türkçe biçimlerin belirlenmesinde öncelikli olarak Clauson'ın etimolojik sözlüğünden faydalanmıştır. Steingass tarafından hazırlanan Farsça-İngilizce Sözlük, Das'ın Tibetçe-İngilizce Sözlük'ü, Hauer'in Mançuca-Almanca Sözlük'ü ve Monier-Williams'ın Sanskritçe-İngilizce Sözlük'ü ise, yazarın faydalandığı diğer sözlüklerden birkaçıdır.

Eski Moğolca döneminden günümüze ulaşan herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Bu nedenle Moğolcanın bu tarihî dönemi ile ilgili somut verilere ulaşmak mümkün değildir. Moğolcanın en eski yazılı belgeleri, 12 ila 15-16. yüzyıl arasına tarihlenen Orta Moğolca dönemine aittir ve bu dönemden günümüze ulaşan en önemli belge Phags-Pa alfabesi ile yazılmış olan *Monggol-un Niguça Tobçıyan* yani "Moğolların Gizli Tarihi"dir. Bu eserin yanı sıra birkaç Moğolca sözlük de Orta Moğolca döneminden günümüze ulaşan eserler arasındadır. Yazar, bu tarihî metinler üzerine yapılmış yayınlardan faydalanmış ve modern Moğol dilleri arasında yer alan Halhaca, Buryatça, Oyratça ve Kalmukçaya da, Tuvacaya olan etkileri bakımından temas etmiştir.

Eserin *The Tuvan Language* adlı alt bölümünde Tuvacanın konuşurları ve onların yaşam tarzlarına değinilerek, Tuva tarihi başta olmak üzere Tuva kültürü vb. hususlara yer verilmiştir. *The Standard Tuvan Language* alt başlığında, öncelikle Tuvacanın Güney Sibirya Türk Dilleri grubuna dâhil olduğu belirtilerek, yazı dili hâline getirilişi, üzerine yapılan belli başlı çalışmalar aktarılmış, Tatarintsev tarafından yayımlanan üç ciltlik etimolojik sözlüğü hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümün *Tuvan Phonetic Features* adını taşıyan üçüncü ve son alt başlığında ise, Tuvacanın ses bilgisel özellikleri, ünlülerinde ve ünsüzlerinde görülen ses olayları ve Genel Türkçe-Tuvaca ses denklikleri tablolar hâlinde yer almaktadır.

*The Sayan Turkic Branch* adını taşıyan alt bölümde Tofaca, Tuvacanın diyalektleri, Soyot varyasyonu, Moğolistan ve Çin'de konuşulan Tuvaca varyasyonlar ile Altay Tuvacası da dâhil olmak üzere Sayan grubu Türk dillerinin karakteristik özelliklerine değinilmektedir. Burada, *Sayan* ile kastedilen, Tuvaca ve onun yukarıda adları verilen varyantlarının oluşturduğu gruptur; dolayısıyla Tofaca da dâhil olmak üzere diğer bütün varyantlar bu grup altında değerlendirilmektedir. *The common features of the Sayan Turkic* alt başlığında Tuvaca ve Tofacanın kendi alfabeleri ile standart birer dil olduğu belirtilmekte ve bunları kapsayan Sayan grubu diller de Step Grubu ve Tayga Grubu olarak ikiye ayrılmaktadır.

- Step Grubu: Toyu ve Tere-Köl hariç standart Tuvaca ve diyalektleri, Altay Tuvacası, Uygur-Uryankay Tuvacası ve Cungar Tuvacası
- Tayga Grubu: Tofaca, Soyot Tuvacası, Dukhan Tuvacası, Toyu varyantı ve Tere-Köl bölgesindeki bazı varyantlar

Bu sınıflandırma dil bilimsel ölçütlere göre değil, konuşurların yaşam tarzlarına (büyükbaş hayvan besleyiciliği ve ren geyiği avcılığı) göre yapılmıştır. Yazar, sınıflandırmanın dil bilimsel ölçütlere göre yapılmasının mümkün olduğunu belirtmekle birlikte, kendisi bunu tercih etmiştir.

Aynı bölümde Tofacanın konumu ile ilgili tartışmalara da yer verilmektedir: Moğol dilleri uzmanı Rassadin'e göre Tofaca, ayrı bir Türk dili olarak değerlendirilmelidir. Ona göre Tofacanın biçimbilgisel yapısı büyük ölçüde Tuvacayla aynıdır, fakat biçimbilgisel özelliklerin önemli bir kısmı da Hakasça ve diğer Kuzey Altay diyalektleriyle örtüşmektedir. Alman Türkolog Schönig ise Tofacayı Sayan grubu Türk dilleri ile Yakutça arasında bir geçiş dili olarak düşünür.

Bu değerlendirmelerin ardından, Sayan grubu Türk dillerinin ses özellikleri verilmektedir. Bunlardan ikisi şöyledir:

1. Bazı sözcüklerde Ana Türkçe \*a ve Eski Türkçe a sesinin ı sesine değişmesi: ET *karın* 'karın; göbek' > Tuv. *hırın*; C. Tuv. *kırın*; Tof., D. Tuv. *hırın*
2. Söz başı \*y- sesinin s-'ye değişmesi: ET *yastuk* 'yastık' > Tuv., Tof., D. Tuv. *sıstık*; C. Tuv. *sısdık -sırtık*

Çalışmanın esasını oluşturan Tuvacadaki Moğolca unsurlara, *Mongolic-Tuvan Relations* bölümü ile giriş yapılmaktadır ve bu bölümde Tuva-Moğol ilişkilerinin tarihi, Tuva-Moğol iki dilliliği, Moğol yazı sisteminin durumu gibi konulara değinilmekte; ayrıca Budizmin iki dil arasındaki ilişkide oynadığı rol açıklanmaktadır. Bu bölümdeki bilgilere göre, daha 13. yüzyıldan itibaren Tuvacada Moğol dilinin etkisi hissedilmektedir ve *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Tuvalar *tuba* adıyla anılmaktadır. Orta Moğolca döneminden kalma diğer bazı belgelerde de Tuvalardan ve onların dillerinden çeşitli sebeplerle bahsedilmektedir. Tuvacada Moğolca unsurların çokluğunun en önemli nedeni de, Tuvacanın konuşulduğu bölgede günümüzden birkaç yüzyıl önce Moğolcanın baskın dil konumunda olması; dolayısıyla, Tuvaca konuşurlarının Moğolca öğrenmeye başlaması ve hatta zorlanmasıdır. Asimilasyon politikaları, Tuvaların 1930 yılına kadar yazı sistemlerinin olmayışı ve dolayısıyla Moğol yazı sisteminin etkisi, Tuvaların ve Moğolların ortak dini inançları olan Budizm de bu husustaki önemli etkenlerdendir. Bu bilgilerin yanı sıra, adı geçen bölümde, Moğolca-Tuvaca dil ilişkileri üzerine daha önceden yapılan çalışmalara da değinilmektedir.

Eserin *Phonology* bölümünde, ilk olarak Moğol dilleri üzerine yapılan çalışmaların kısaca bir tarihi yer almaktadır: Buradaki bilgilere göre, Moğolcanın ilk grameri Schmidt tarafından 1831'de, Moğolca-Rusça ilk sözlük ise yine Schmidt tarafından 1835'te yayımlanmıştır. Bu bölümün devamı olan *Vowels* başlıklı bölümde, Moğolcanın ünlüleri ve

bunların özellikleri aktarılmakta; ardından, *Short vowels* alt başlığında Moğolcanın kısa ünlülerinin Tuvacadaki durumları örneklerle açıklanmaktadır. Tuvacada, değişik pozisyonlarda Moğol dillerinden alıntı sözcüklerdeki sesinin korunmasına ilişkin bazı örnekler şu şekildedir:

Tuv. *ele-* 'aşınmak, eskimek' < Mon. \**ele-* - Hlh. *ele-* - Kal. *el-*;

Tuv. *hüren* 'kahverengi' < Mon. \**küren* krş. YMo. *küreng* 'koyu kahverengi, kestane rengi'; Hlh. *hüren*; Bur. *hüri(n)*; Oyr. *kürün - kürin*

Kısa ünlüler bahsinin sonunda, Tuvacadaki Moğolca alıntı sözcüklerdeki ünlülerin durumları, ilgili örnekler ve bunların alıntılanma tabakaları, bir tablo hâlinde verilmektedir.

*Long vowels* başlığında, Tuvacadaki tüm ünlü uzunluklarının ikincil olduğu vurgulandıktan sonra, Moğolcadaki VCV yapısındaki ses gruplarının Tuvacaya girmeden önce ya da girdikten sonra büzüştüğü (*contraction*) belirtilmektedir. Moğol dillerindeki ikincil ünlü uzunluğuna birkaç örnek şu şekildedir:

YMo. *ağula* 'dağ' - Hlh. *ül*; Bur. *üla*; Kal. *ül<sup>h</sup>*.

YMo. *ebçigü* 'göğüs kafesi, göğüs kemiği' - Hlh. *öwçü* ; Bur. *übsü*; Oyr. *öptsü*

Erken dönemde, henüz Moğolcada VCV yapısındaki ses gruplarının korunduğu sırada Tuvacaya giren Moğolca sözcüklerde meydana gelen ikincil ünlü uzunluğuna bir örnek ise şöyledir:

Tuv. *çalğā* 'tembel' < Mon. \**yalkağu* < *yalka-GU* (İİYE); krş. *yalkağu* 'tembel, başıboş, boş gezen kimse; boş gezmek' < *yalka-* 'yorulmak; bir alışkanlığı bırakmak'; Hlh. *yalhü*; Bur. *zalhü*; Oyr. *calhü*.

Yine bu bahsin sonunda da bir tablo içerisinde tabakalara ve ses gruplarına ait örnekler verilmekte, değişimler gösterilmektedir.

*Phonology* bölümü, ünlülerin ardından ünsüzler ile devam etmekte ve oluşum noktalarına göre sınıflandırılan ünsüzlerin Moğol dillerinden Tuvacaya yapılan ödünçlemelerde geçirdiği değişimler; söz başı, söz içi ve söz sonu durumlarda aldığı biçimler örneklerle açıklanmaktadır. Buradaki söz başı dağınık *b-* > *m-* değişimine bir örnek şu şekildedir:

Tuv. *madar* 'ahşap kase' < Mon. \**badar*<*badir*.

Ünsüz çiftleriyle ilgili değişimler de *Phonology* bölümünün *Consonant clusters* alt başlığında yer almaktadır:

Tuv. *namdar* 'biyografi' < Mon. \**namtar*; krş. YMo., Hlh., Bur. *namtar* 'biyografi; efsane; tarih'; Kal. *namtr* < Tib.

Yazar, *Criteria characterizing the different layers* alt başlığında, Moğol dillerinden yapılan ödünçlemelerin dönemlerini çeşitli ölçütlere göre belirlemeye çalışmaktadır. Örneğin, erken döneme ait ödünçlemeleri yirmi dokuz madde altında sıralayarak

örneklendirmektedir. *Elision* alt başlığı altında Moğol dillerinden Tuvacaya yapılan ödünçlemelerdeki hece birleşmeleri, *Words borrowed twice by Tuvan* alt başlığında ise, değişik dönemlerde, farklı anlamlarda iki kez ödünçlenen sözcükler ele alınmaktadır.

Moğol dillerinden Tuvacaya geçmiş biçim bilgisel unsurlar, eserin *Morphology* başlıklı bölümünde incelenmektedir ve isim ve fiil türetim ekleri, zarflar, zamirler, sayı sıfatları, bağlaçlar, edatlar ve ünlemler bu bölümün alt başlıkları arasındadır. Ayrıca Moğol dillerinden Tuvacaya ödünçlenen sözcüklerde gözlemlenen kategorik değişimler de burada incelenen konulardan biridir: Mon. \**şında*- 'acele etmek, hızlanmak' > Tuv. *şında* 'hızlıca, çabucak' gibi.

Eserin *Lexicology* bölümünde, Moğol dillerinden ödünçlenen sözcükler; isimler, sıfatlar ve fiiller olarak üç gruba ayrılmış durumdadır. İsimler ve sıfatlar ise kendi içlerinde tematik gruplandırmaya tabi tutulmuş ve bu sayede, hangi anlam alanlarına ait sözcüklerin daha çok ödünçlendiği ortaya konmak istenmiştir. Fiiller ise geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki kategori altında incelenmiştir. Leksik inceleme *Inanimate nature* başlığının *Landscape* alt başlığı ile başlamaktadır. Bu başlıkta sunulan verilere ilişkin bir örnek şu şekildedir:

Tuv. *adək* 'bir nehrin ağzı ya da aşağısı' < Mon. \**adag* krş. OMo. *adağ*; YMo. *adağ* 'son, bitiş; son safha, ırmak ağzı'; Hlh., Bur. *adag* Oyr. *adāk* < ET *adağ* 'ayak, bacak'

*Etymology* bölümünde yazar; ses bilgisel, biçim bilgisel ve anlam bilimsel ölçütlere göre Tuvacadaki bazı Moğolca unsurların kökenine dair denemeler yapmaktadır. Moğol dillerinden Tuvacaya ödünçlenen birtakım sözcüklerin orijinal biçimlerinin aslında Türkçede bulunduğu sonucuna varan yazar, bu durumu yeniden ödünçleme ile açıklamaktadır. Örn: Tuv. *kuja* 'koç' < Mo. *kuça* < Tü. < \**koçā* > Mac. *kos* ay. Moğolcadan Tuvacaya ödünçlenen birleşik sözcükler, bir Moğolca bir Türkçe sözcükten oluşan tamlamalar ve eş anlamlı sözcükler de aynı bölümde incelenmektedir. Yazar, *Synonyms* başlığı altında, bazı sözcüklerin hâlihazırda Tuvacada bulunmasına rağmen, aynı anlama gelen Moğolca karşılığının da ödünçlendiğini ve dile yerleştiğini belirtmektedir. Bunu da tabu sözcüklerin durumu ve Moğolcanın etkisi altında, iki dillilik ortamında Tuvaca konuşurlarının her iki sözcüğü de "doğal" kabul etmesiyle bağdaştırmaktadır. Örn: *üğü* 'baykuş' < ET *ügi* ve *mejergen* 'baykuş' < Mon. \**beçergen*

Eserinin sonuç bölümünde yazar, Moğol dillerinden Tuvacaya ödünçlenen 1500'ü analiz edilmiş toplam 1600 alıntı sözcük tespit ettiğini ve bu sözcüklerin büyük bir kısmının coğrafi, tarihî ve kültürel ortaklıkla açıklanabileceğini belirtmektedir. Amaçlarından birinin de Tuvacadaki Moğolca unsurların etimolojilerini yapmak olduğunu vurgulamakta, erken ve geç dönem ödünçlemelerinin ayırt edilebilir hâle gelmiş olduğunu, araştırmasının sonuçları arasında göstermektedir. Tuvacada dağınık *y->s-* değişmesi gözlemlendiğini, esasında bu değişimin *y->ç-* şeklinde gerçekleşmesi gerektiğini belirten yazar, bu durumun Moğolca etkisi altında *y->\*ç->s-* gelişimiyle açıklanabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca, Moğolcayla ilgili çözülememiş bazı problemlerin Tuvacadaki Moğolca alıntılar sayesinde çözülebilir duruma geleceğinin de altını çizmekte, Moğolcadan ödünçlenen çoğu sözcüğün Tuvacada anlamını korurken, bazılarının anlam değişmesine uğradığını ya da başka

anlamlar kazandığını da eklemektedir. Yazar, araştırmasının sonuçları arasında, Tuvacada Moğolca aracılığıyla yeniden ödünçlenen Türkçe sözcüklerin oranının da hayli fazla olduğunu sıralamaktadır.

Eserin sonuç bölümünden sonra, Tuvacadaki Moğolca alıntı sözcüklerde bulunan Moğolca eklerin sıralandığı bir liste yer almaktadır. Bu listede isimden isim, fiilden isim, fiilden fiil ve isimden fiil yapma ekleri ayrı başlıklar altında numaralandırılıp gerekli açıklamalar yapılarak örneklendirilmişlerdir. Bu bölümün ardından, büyük bir kısmı Moğol dilleri ve Tuvaca üzerine yazılmış eserlerin künye bilgilerinden oluşan hacimli bir bibliyografya; bibliyografyadan sonraysa eserde yer alan Tuvaca ve Moğolca sözcüklerin ayrı ayrı dizinleri bulunmaktadır.

Kullanılan yöntem, araştırma teknikleri ve yapısı ile *Mongolic Elements in Tuvan*, bir dildeki alıntı sözcüklerin incelenmesi konusunda yayımlanmış örnek bir çalışma niteliğindedir. Eser, bu tür bir araştırmanın nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili ipuçları vermesinin yanı sıra Türkolojinin ve Mongolistiğin önemli sorunlarına da temas etmekte, bunlara çözüm önerileri getirmektedir.

### Kısaltmalar

- A. Tuv. : Altay Tuvacası  
Bur. : Buryatça  
ET : Eski Türkçe  
D. Tuv : Dukhan Tuvacası  
Hlh. : Halhaca  
C. Tuv. : Cungar Tuvacası  
Kal. : Kalmukça  
Mon. : Mongolik  
Mo. : Moğolca  
OMo. : Orta Moğolca  
Oyr. : Oyratça  
Tib. : Tibetçe  
Tof. : Tofaca  
Tuv. : Tuvaca  
Tü. : Türkçe  
YMo. : Yazı Moğolcası